

«ER QOSAY» DÁSTANÍNDAGÍ QÁWENDER PERSONAJLAR OBRAZÍ

Bekbauliev Q.O.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20307916>

Qaraqalpaq xalıq jırawı Qurbanbay Tájibaevtan (1876-1958) XX ásirdeń 1940-jılları jazıp alınǵan «Er Qosay» dástanı kompoziciyası, syjeti, ideyalıq mazmunı hám kórkemligi jaǵınan ózgeshelenip turatuǵın qaharmanlıq dástanlardıń biri esaplanadı.

«Er Qosay» dástanınıń obrazlar dúnyası ideyalıq mazmunına qaray birneshe túrge bólinedi, sebebi, dástannıń syujet dúzilisiniń ózgesheligi, tariyxıy evolyucion rawajlanıwı, epik atqarıwshı hám ol jasaǵan epik ortalıqtıń tásirinde waqıyalardıń belgili bir zaman hám mákanda kórkem sáwleleniwın tapqanlıǵın kóremiz. Ekinshiden, qaharmannıń átirapına birneshe obrazlardıń birigiwi menen olar dástan motivi hám syujet birikpesinde zárúr orın iyelep, waqıyanı kórkemlik penen jetkerip beriwde qatnasadı.

Epik obrazlar dástannıń ideyalıq mazmunın sáwlelendiriwge qaratılıp tımsallıq, dástúriylik hám shártlilik ózgesheligine iye boladı. Sonlıqtan da, «Er Qosay» dástanınıń syujet qurılısında qatnasıp atırǵan personajlardıń xarakteri hám wazıypasına qaray olardı tómendegishe toparlarǵa ajıratıp úyrengen maqul: a) tiykarǵı qaharmanlar (Er Kókshe, Er Qosay); b) qáwender personajlar (ata árwaǵı, pirlar); v) járdemshi personajlar (Ǵodar baba, Álewshe, Er Aman, Jolaman epik at; g) quramalı personajlar (Arshaxan, Qansulıw); d) qarsılas yaki dástan konfliktin júzege keltiriwshı personajlar (Qablanlı, Taqtapolat, Qaraxan, Abaxan, Gulayım, Arshaxan, Qansulıw, Zawıq). Usılay bóliwimizdiń sebebi, dástanda qatnasatuǵın personajlar bir qıylı wazıypanı atqarmaydı hár bir obrazdıń ózine tán funkciyası bar.

Biz bul maqalamızda «Er Qosay» dástanındaǵı syujetti rawajlandırıp, waqıyanı tolıqtıratuǵın qáwender kúshler haqqında toqtamaqshımız. Dástanda epik qaharmanǵa tikkeley járdem beriwshı qáwender personajlar bolıp, olardıń wazıypası batırdı jawlarǵa qarsı urısqa ruwxlandırıw, durıs jol-joba kórsetiw, mádatkar bolıp, kúsh-quwat beriw sıyaqlı epik wazıypanı atqaradı. Epik qáwender kúshler qaharmannıń ideal maqsetin ámelge asırıwda, qaharmannıń jolına tosqınlıq etiwshı qarsılas, jawlardı jeńiliske ushıratıwda járdem kórsetetuǵın ǵayrı tábiyiy kúsh-qúdiretke iye bolǵan obraz. Olar Er Qosay obrazına xızmet etedi. Sebebi, dástan kompoziciyası hám syujet orayında Er Qosay obrazı baslı oraylıq orında turadı. Lekin, sonı da aytıw kerek «Er Qosay» dástanınıń syujetinde qáwender

personaj sıpatında qaharmanğa járdem beretuğın obrazlar eki orında kórinedi hám olar qaharmanğa ruwxıy kúsh beredi. Mısalı, Er Qosaydıń atastırılğan qalıńlıǵı Qansulıwdıń ótirikten pir bolıp noǵay áskerlerin azǵırıwı hám noǵay áskerleriniń batırdı jalǵız taslap qashıwı, áskersiz qalğan Er Qosaydıń ákesi jatqan Bes mazar áwliyesine túnewi hám túsine ákesiniń árwaǵı kirip, násiyat aytıwı, urısqa ruwxlandırıp kúsh-quwat beriwi súwretlenedi. Mısalı:

Jalǵızban dep oylanba,
Sawash qılǵıl qalmaqqa,
Dushpandı pás tut ózińnen,
Qanǵa toltır dushpanıń,
Ólik penen kóshesin.
...Járdemi tiyer bizge dep,
Hesh qashan da jan balam,
Dos tutpaǵıl patshanı.
...Aldındaǵı Abaxan,
Marapat qılğan waqtında,
Qızın berse almaǵıl [1,219].

Árwaq sıpatında balasınıń túsine engen áke obrazı batırdıń maqsetiniń orınlanıwına ruwxıy kúsh berse, ekinshiden, áke wásiyatı jol-joba kórsetedi. Túste áke obrazındaǵı qatallıq, qatań talabı hám wásiyatı ayqın sáwlelenedi. Mısalı, «Násiyatım sol, balam, - dep awzına túkirip, Tur, - dep aybat uradı» [1,219]. Túsinde kórgen ákesiniń wásiyatınan ruwxıy kúsh alǵan batırdıń obrazındaǵı ruwxıy halat penen epik attıń obrazına tiygizgen tásir kúshi kórkemlik penen ayqın sáwlelenedi. Mısalı:

Waqtı hádden xosh bolıp,
Dáryaday kewli tasıp,
Mindi attıń beline,
Shıqtı qızıl shóline,
Atlanadı ğosh jigit,
Qalmaqlardıń eline,
Bunday dáwrán qaydadı,
Attıń kózi jaynadı,
Astındaǵı tulparı,
Sawash dep endi oynadı [1,219].

«Tús motivi tiykarınan áyyemgi adamlardıń tús haqqındaǵı magiyalıq kózqarası menen baylanıslı halda júzege kelip, sońınan bul kózqaraslar adamlardıń estetikalıq talapları nátiyjesinde epos quramınan bekkem orın alǵan. Mine, sonıń ushın da bul motivtiń tariyxıy izleri júdá áyyemgi bolıp, eposta ol kúshli estetikalıq

funkciyanı atqaradı» [2,40]. Túsine engen ata wásiyatı menen Er Qosaydıń epik ómirbayanındaǵı eń quramalı urıs saporındaǵı háreketi óz maqsetine jetiwi menen juwmaqlanadı hám turmıstan adasıwınıń aldı alınadı.

Dástan qaharmanı Er Qosaydıń epik ómirbayanında ushırasatuǵın ekinshi qáwender personaj quslar obrazı esaplanadı. Olar syujetke burılıs jasap, ayırım motivler menen tolıqtırıladı. Mısalı, Er Qosay qalmaqtıń Qablanlı dáwi hám Qaraxan batırın óltirip, qalmaqqlar menen alıp barıp atırǵan qırǵın urıstıń ústine on mın áskerı menen qalmaqtıń Abaxan atlı patshası bastırıp keledi. Biraq patsha Er Qosayǵa urıssız baǵınadı. Bunday bolıwına Er Qosaydıń ústinde uship júrgen quslar sebepshi boladı. Mısalı:

Patsha endi qarasa,
Er Qosaydıń ústinde,
Qara bas hám jasıl bas,
Ǵaz benen quw sol waqta,
Gá aspanǵa shıǵadı,
Gá batırǵa qonadı,
Qırǵın salǵan qalmaqqa,
Bunday pana bolǵanın,
Bul Abaxan kóredi [1,225].

Usı mifologiyalıq túsiniqlerden kórinip turǵanıday, jıraw qustı Er Qosaydıń obrazına baylanıstırıw arqalı, batırdıń ózgeshe, dara obrazın ilahiylestirip kórsetedi. Bul túsiniqtıń tórkini áyyemgi dáwirlerden saǵa aladı, sebebi, áyyemgi dáwirlerden-aq adamlar quslardı ayrıqsha kúshke iye káramatlı jaratılıs retinde qabil etken. Mısalı, qusqa sıyınıwdıń elementleri «Oguznama», «Kitabi dadam Qorqut» jazba esteliklerinde de, qaraqalpaq dástanları «Alpamıs», «Qoblan», «Sháryar», «Edige» t.b. ushırasadı. Iлимпаз N.G.Potaninniń arqa batıs Mongoliyadan jazıp alǵan maǵlıwmatlarında, Balaǵan hám Alair buryatlarına tiyisli totemlik ápsanalarında, Xangın degen qız ózleriniń shıǵısın aqquw menen baylanıstırǵan. Sonıń ushında Xangınlerde usı waqıtqa shekem aqquwdı óltiriw, keshirilmes gúná esaplanǵan [3,381]. Buryatlarda da aqquw, úyrek qásiyetli quslar esaplanǵan. Qırǵızlardıń «Semetey» dástanında Aychúres aqquwǵa aylanǵan qız obrazında kórinedi [4,45]. Qus tótemine baylanıslı túsiniqler erteklerde de kóplep ushırasadı. Demek, «Er Qosay» dástanında qaharmanıń ideal obrazın jaratıwda jırawlar qus penen baylanıslı kózqarastı mázi kirgizbegenligi kórinedi.

Er Qosaydıń tóbesinde qustı kórip urıssız baǵınǵan Abaxan patshalıq taxtın hám jalǵız qızı Gulayımdı Er Qosayǵa beriwi menen dástanniń keyingi syujeti quramalı túste dawam ettiriledi. Er Qosay taxt iyesi boladı da qızdı ózine almay babası Ǵodarǵa nekesin qıyıp beredi. Bunda baǵınǵan eldiń, olja bolǵan qızın ózi

almay basqa adamǵa nekesin qıyıp beriw dástúri qaharmanlıq dástanlarda ushırasatuǵın súwretlew esaplanadı. Bunday etip tutqın bolǵan qızdı óziniń qálegen adamına beriw tariyxı áskeriy-demokratıyalıq jámiyette ádet túsine iye bolǵan. Erteдеgi áskeriy tártipke tán tariyxıy waqıyanıń izleri «Qoblan», «Edige» dástanlarında da bar. Usı dástúr «Er Qosay» dástanında saqlanǵan. Er Qosay obrazında monogam dástúрге ámel etiw, yaǵnıy bir nekege sadıqlıq kórinse, ekinshiden, batır obrazında járdemshi jawınger dostısı Ğodar babaǵa islegen adamgernshilik pazıyleti kórinedi. Sebebi, Ğodar baba alpıs úsh jasına shekem úylenbegen, bala-shaǵası joq adam boladı. Sonday-aq, Er Qosay obrazı óz eliniń, yaǵnıy noǵaylardıń patshası Arshaxanǵa sadıq batır sıpatında súwretlenedi. Onıń obrazında óz xanına húrmet, sıylasıq, sadıqlıq pazıyletleri jámlengen boladı.

Mısalı:

Zakatıńdı berip endi bizlerge,
Baǵıńanıń ıras bolsa, Abaxan,
Biziń xanǵa bolsın endi miyasar.

Degen endi waqtında,
Patsha ornınan turadı,
Basına kúnler tuwadı,
Xalıqtıń janı salınǵan,
Óziniń mórin basadı.
Patsham Arshaxan dep,
Shın wádesin beredi.
Bir miń nardıń ústine,
Hasıldan qamqa arttırdı,
Sarı atannıń beline,
Taxtı rawan qurdırdı,
Gulayım qızdı ol patsha,
Sol bir narǵa mindirdi,
Zakat penen malını,
Taǵı da bir miń narını,
...Qayta berdi ğosh jigit,
Zakat alıp qalmaqtan,
Noǵaylınıń eline [1,227-228].

Er Qosay qalmaqtan ózlestirgen barlıq dúnya-múlkti óz xanı Arshaxanǵa ákelip beredi. Batır qalmaqlardı jeńip saw-salamat eline quwıladı.

Juwmaqlap aytqanda, «Er Qosay» dástannıń obrazlar dúnyası hár qıylı bolıp, olardıń atqarǵan wazıypası da hár qıylılıǵı menen ideyalıq maqset ushın qoyılǵan

mashqalağa xızmet etiwı menen ajıralıp turadı. Qáwender personajlar obrazı dástan syujetin tolıqtırıp, kórkemlikti asırıwda ózine tán funkciyanı atqaradı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Qaraqalpaq folklorı. Kóp tomlıq. XVII tom. «Shiyrin-Sheker», «Jaskelen», «Er Qosay», «Hajı_Girey». – Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1987.
2. Mirzaev T., Sorimsoqov B. Doston, uning turlari va tarixiy taraqqiyoti // O'zbek folklorining epik janrlari. – Toshkent, «Fan», 1981.
3. Jirmunskiy V.M. Tyurkskiy geroicheskiy epos. – Leningrad, «Nauka», 1974.
4. Jaynaqova A. «Semetey» eposunun tarixiy geneologiyalıq negizi. – Bishkek, «Qırğız enciklopediyasınıń Bash redakciyası», 1982.